

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477) «1922 – 1928»: 330. 59

Павло Ямпонець

РІВЕНЬ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР НА ПОЧАТКУ НЕПУ

Проаналізовано процеси, що відбувались у життєвому рівні основних виробничих верств міського населення (робітники і службовці) України на початковому етапі непу (1921-1923 рр.). Охарактеризовано роль і значення партійно-державних регуляторних заходів та з'ясовані їхні наслідки для добробуту трудящих. Виявлено причини процесів, що привели до зрушень у рівні життя окремих категорій працівників різних галузей промисловості республіки протягом перших трьох років непу.

Ключові слова: міське населення, рівень життя, нова економічна політика, заробітна плата, харчування, ціни, бюджет.

Внутрішнє становище УСРР на початку 1920-х років увійшло в нашу історію як один із найтяжчих її етапів. Цей період відзначався економічною розрухою в результаті майже безперервної війни протягом семи років, політичною нестабільністю, яка була наслідком невдоволення селянства продрозкладкою. В Україні постійно спалахували селянські повстання, незважаючи на те, що тут Л. Троцький тримав значні військові сили.

Катастрофічна криза загострилася у зв'язку з розрухою та неврожаєм 1921 року в найважливіших зернових районах Росії та на Півдні України. У 1922 році голод охопив у всіх українських губерніях майже чверть населення, епіцентром лиха була Запорізька губернія [7, с.191, 192, 200].

Продовольча, вугільна, транспортна кризи підривали матеріально-технічне постачання промисловості. Чисельність робітників зменшилась майже наполовину проти 1913 року. У робітничому середовищі відбувалися негативні процеси декласування та маргіналізації, бо, рятуючись від голоду, робітники осідали в селах. Відродження та відбудова промисловості були неможливими без суттєвого покращення умов праці та матеріального постачання робітників. Тому радянським урядом було створено ряд спеціальних державних структур, а саме: Центральна комісія з робочого постачання при Наркомпроді, Комісія покращення побутових умов при Раднаркомі, Всеукраїнська і губернські комісії фондів заробітної плати, які займалися виключно питаннями постачання та заробітної плати робітників республіки [20, с. 49].

Проте, незважаючи на державні заходи, постачання робітників української промисловості, починаючи з грудня 1921 року постійно погіршувалося. Не кращим було становище з іншими складовими заробітної плати: спецодеягом та грошовими знаками.

Фонд заробітної плати робітників складався із трьох частин: надходження продовольства від Наркомпроду, надходження промислових товарів від ВРНГ і грошових знаків від Наркомфіну. Найважливішою частиною фонду були продовольчі товари. Більша частина продовольчих ресурсів відпускалася робітникам фабрично-заводської промисловості та на потреби Червоної армії [8, с. 156].

© Ямпонець Павло Віталійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри природничих і гуманітарних дисциплін, заступник директора з навчальної роботи Чернігівської філії Рівненського інституту слов'янознавства КСУ.

Характерною особливістю заробітної плати в період відбудови народного господарства було постійне зменшення її натуральної форми. Універсальне значення грошової виплати заробітної плати полягало в тому, що саме процес денатуралізації зумовлював підвищення продуктивності праці, бо робітники звільнялися від необхідності реалізувати натуру в селі, а більше часу могли приділяти своєму виробництву. В 1924 році натуральні виплати в рахунок заробітної плати були майже повністю припинені [8, с. 164].

Восени 1923 року чітко окреслилась криза збуту промислових товарів, яка викликала фінансову кризу, кризу «неплатежів», коли підприємства були не спроможні своєчасно виплачувати заробітну плату. Наприклад, шахтарі Донбасу по 2–3 місяці не одержували зарплатні.

Збитки робітників на курсі радзнаків досягли нечуваних розмірів, а розрив у строках нарахування та реальних виплат зводив заробітки нанівець. Провівши аналіз фінансового становища на підприємствах республіки, Укрбюро ВЦРПС у жовтні 1923 року повідомило в ЦК КП(б)У про те, що «несвоевременная выплата заработной платы привела на некоторых предприятиях к конфликтам, в некоторых местах к забастовкам (Шахты, Шахтинский район), а также к массовым невыходам на работу (Донбасс)» [2, с. 242, 243].

Підвищення номінальних заробітків почалося з весни 1921 року повільно, а влітку та восени відрізнялося винятковою інтенсивністю. Така ж тенденція характерна і для двох наступних років. З січня до жовтня 1921 року розмір заробітної плати у робітників Донбасу, які працювали за першим розрядом, підвищився так: у гірників – на 111%, металістів – на 40%, хіміків – на 90% [19, с.256].

У цілому по українській промисловості за 1921 рік номінальний заробіток у робітників підвищився майже в 39 разів, у службовців менше – у 31 раз. У 1922 році це зростання відповідно становило у робітників 101 раз. Темпи зростання та абсолютні розміри номінальної заробітної плати у робітників різної спеціалізації відрізняються значними розбіжностями протягом 1921 – 1923 років [21, с. 67, 68].

При цьому заробітки у легкій промисловості були значно вищі, ніж у працівників важкої галузі. Тому, згідно з рішеннями XII з'їзду більшовиків (17 – 25 квітня 1923 року), частина прибутків легкої індустрії примусово перераховувалася на підвищення заробітків працівників важкої індустрії. Завдяки цим заходам у жовтні 1923 року різниця в оплаті різко скоротилася. Так, працівники легкої індустрії в цей час одержували практично однаково з гірниками [21, с. 67–70].

Характерною ознакою системи оплати праці в 1921–1922 рр. були виплати в основному натурою, бо грошова частка заробітків була мізерною. Так, по м. Харкову, одному із найбільших промислових центрів республіки, виплати в грошовому еквіваленті становили у січні 1921 р. усього 9,4 тис. радзнаків, а решту заробленої суми – 58,3 тис. радзнаків – робітники одержували натурою, що відповідно становило 13,9% та 86,1%. Найбільшою натуралізацією відзначалася заробітна плата у хіміків – 85,9 тис. радзнаків, потім ішли металісти – 65,3 тис. радзнаків. Найменше була натуралізована номінальна заробітна плата робітників текстильного виробництва – 21,7 тис. радзнаків [17, арк. 4,5,8].

Щоб висвітлити динаміку реальних заробітків трудящих, необхідно охарактеризувати метод її обчислення в умовах відсутності твердої валюти, що мало місце до грошової реформи 1924 року. У 1922 році відділ статистики праці при ЦСУ розробив універсальний метод розрахунків реальної заробітної плати. Для цього бюджетний набір (24 товари) брався як основа для подальших підрахунків. Відношення грошової частини заробітної плати в радянських карбованцях до вартості бюджетного набору в тих же карбованцях отримало назву рівня заробітної плати в бюджетних наборах. При довоєнній вартості бюджетного набору продуктів у Москві 10 карбованців вже визначений рівень заробітної плати в бюджетних наборах множився на 10 і таким чином отримувалася реальна заробітна плата в умовних московських карбованцях. Його ще називали товарним, довоєнним або бюджетним. Застосовуючи цей показник, вдалося, незважаючи на інфляційні процеси, досить точно визначити реальну вартість заробленого [4, с. 82].

Щодо фактичної ситуації з реальною заробітною платою в українській промисловості, то її рівень починає підвищуватися лише з травня 1922 року. Цей процес тривав і надалі, але темпи були різні. Мало того, наприкінці 1923-го було помітне зниження рівня реальних заробітків.

Щоб найповніше і всебічно розглянути ситуацію з реальними заробітками робітників у 1921 – 1923 роках, порівняємо їх з показниками 1913 року, який становив у середньому по Україні 40,65 бюджетного карбованця, в тому числі по гірниках – 46,15, металістах – 48,5 бюджетного крб. [2, с. 255]. Взагалі заробіток робітника у II кварталі 1921/1922 господарського року дорівнював у середньому по УСРР 7,92 бюджетного крб. і становив 19,5% довоєнного рівня. Поступово рівень реальних заробітків підвищився і в IV кварталі 1921/1922 господарського року становив 40,1%, у IV кварталі 1922/1923 г. р. – 50% від рівня 1913-го [3, с. 84,85].

Щодо основних виробництв, то у гірників рівень реальних заробітків становив у 1921/1922 році 27%, а у 1922/1923-ому підвищився до 39,5% від рівня 1913 року. Металісти в цей же час мали відповідно 20,5% і 34,9% від рівня 1913-го [21, с. 74].

Для визначення купівельної спроможності заробітної плати доцільно провести аналіз розмірів ставки найнижчого розряду і порівняти його із вартістю прожиткового мінімуму або вартістю бюджетного набору у базисному 1913 році. Дані, розраховані автором, чітко фіксують факт того, що навіть у періоди порівняно високого рівня реальних заробітків, якими були травень 1922 і 1923 років, розміри ставок першого розряду були значно нижчими за вартість прожиткового мінімуму. Найнижчими ці показники були у 1922 році у металістів та хіміків Київської губернії (34,4 – 35,2%), за ними йшли робітники тих же виробництв Донецької губернії (45,7 – 53,3%). Харківські хіміки мали ставку, яка дорівнювала 60,1% до вартості прожиткового мінімуму [21, с. 75].

Фінансова депресія, криза збуту та криза неплатежів у листопаді 1923 року мовою конкретних цифр виглядала так: протягом 3-х кварталів 1923 року фактичні виплати заробітної плати промисловим робітникам України мали чітку тенденцію до зниження по всіх спілках, а саме, якщо в I кварталі 1923 року фактичні виплати становили 79% від обов'язкових, то в II кварталі – 66%, у III кварталі – 62% [15, арк. 23 – 25, 29].

У системі показників рівня життя населення особливе місце належить роздрібним цінам на різні товари народного споживання. Рівень цін на матеріальні блага та особливості його динаміки самі по собі вже є одним із вирішальних факторів матеріального становища. Крім цього, рівень цін дотепер є найвагомішим соціальним стандартом, який визначає реальне значення заробітної плати і в цілому прибутків населення. Контролюючим органом, що займався рухом роздрібних цін приватного ринку, був Народний комісаріат продовольства (Наркомпрод), який проводив обстеження приватної торгівлі та подавав відомості про стан цінового фактора урядовим структурам двічі на місяць по всіх губерніях і містах та у цілому по республіці. Згідно з цими відомостями, найвищим був рівень цін на всі товари як харчового, так і промислового призначення у 1921 році у Харківській губернії. Так, борошно пшеничне коштувало тут 50 – 80 тисяч радзнаків за пуд проти 20 тисяч радзнаків на Поділлі. Житнє борошно – відповідно 45 тисяч радзнаків, а в Подільській губернії – 19 тисяч радзнаків. Картопля – один із основних продуктів харчування робітників – була дорожчою у 4 рази порівняно з Подільською губернією і в два рази – проти Волині. М'ясні та молочні продукти також були значно вищими в ціні порівняно з іншими регіонами. Навіть соняшникова олія в Харківській губернії була дорожчою більш ніж утричі, ніж на Поділлі [16, арк. 2].

Відповідно до «Всеукраїнської сводки рыночных цен на сельскохозяйственные продукты по губерниях Украины в январе 1922 г.», рівень цін відрізнявся дуже значним підвищенням у 1922 році порівняно з попереднім 1921 роком. Особливо по Донецькій і Харківській губерніях. Так, за пуд житнього борошна в 1922 році на Харківщині платили 343,0 тис. радзнаків, а в 1921 році відповідно тільки 45,0 тис. Така ж негативна ситуація спостерігалася щодо цін на всі сільськогосподарські продукти у 1922 році. Найдешевше коштувала хлібна група товарів у Волинській губернії та на Чернігівщині, відповідно 124,0 та 142,5 тис. радзнаків, що було значно

нижче середнього показника по республіці, а саме – 311,5 тис. радзнаків [16, арк.10].

Треба зазначити, що універсальним узагальнюючим мірилом рівня роздрібних цін, а відтак і матеріального становища трудящих республіки у 1921 – 1923 рр. була динаміка вартості бюджетного набору (прожитковий мінімум) та побудованого на її основі бюджетного індексу, який визначав вартість життя трудящих взагалі. Бюджетний індекс – це відношення вартості бюджетного набору за досліджуваний період до вартості бюджетного набору 1913 р. Позитивний досвід по вимірюванню цього важливого соціального стандарту був набутий саме у 1920-і рр. Методика розрахунку вартості бюджетного набору та його структурних складових детально подана у роботах О. Кабо, В. Кряжева та колективній праці під редакцією В. Рутгайзера, С. Шпилько [4, с. 82; 6, с.160; 12, с. 33].

Структурно бюджетний набір зразка 1922 – 1923 років складався з 24 товарів, з яких 15 належало до продуктів харчування, а інші 9 до предметів першої потреби нехарчового призначення [6, с.160]. Підвищення вартості набору, а відтак і значне подорожчання життя з особливою інтенсивністю проходило з другої половини 1923 року. На жовтень 1923 року перевершення рівня 1913 року становило астрономічну цифру – 630 разів, в тому числі група харчових продуктів подорожчала у 362 рази, а промислових фабрикатів у 1277 разів [21, с. 83,84]. Таким чином, чітко зафіксована криза збуту промислових товарів.

Подорожчання вартості бюджетного набору по-різному позначилося на рівні життя трудящих залежно від місця їх проживання. Для цього проведено зіставлення показників вартості набору в окремих містах республіки з даними 1913 року. У 1913-ому найвищий рівень вартості бюджетного набору був зафіксований у великих (більше 100 тис. мешканців) містах: Києві (8,64), Харкові (8,50), Одесі (8,17). Найдешевшим він був у середніх (від 20 – 100 тис.) містах – Полтаві (7,22), Житомирі (7,26) та Чернігові (6,90) [11, с. 17]. Ті ж тенденції характерні і для 1921 – 1923 рр., хоча інтенсивність подорожчання життя фіксується в цей час постійно. У жовтні 1923 року перевищення вартості набору порівняно з 1913 роком по містах Харкову та Катеринославу становило 624 – 759 разів, а в цілому по республіці – 578 разів [5, с. 86; 11, с. 17; 13, с.172,176,177]. Наведені дані яскраво висвітлюють факт значного погіршення матеріального становища трудящих УСРР за період з 1921 до 1923 року.

З другої половини 1922 року і до кінця 1923 року динаміка цін значно відрізняється від попереднього періоду. Після непоганого врожаю 1922 року (637,2 млн. пудів проти 277,0 млн. пудів врожаю 1921 року) ціни на основні хлібні продукти почали знижуватися [5, с. 89].

У той же час значне переважання промислових цін над сільськогосподарськими, так звані «ножиці цін», утворювало диспропорцію в товарно-грошових відносинах, що, безперечно, мало негативний вплив на матеріальне становище трудящих. На феномені «ножиць» цін радянська влада отримувала додатковий прибуток [21, с. 90, 91].

Головною структурною частиною видаткової статті бюджету громадян завжди були видатки на харчування. Саме стан харчування найчутливіше характеризує матеріальне становище трудящих взагалі. У зв'язку з тим, що в 1920 році купівельна спроможність грошової частини заробітків була дуже низькою, більша частина бюджету витрачалася на елементарні потреби і перш за все на харчування. Відносно продовольчого пайка, то його роль в прибутках була мізерна, бо майже вся сума вартості продуктів харчування витрачалася на приватному ринку України. У 1921 – 1922 р. р. на структуру бюджету міського населення дуже вплинула значна натуралізація заробітної плати.

Труднощі та збитки, пов'язані з реалізацією непотрібної «натури» шляхом продажу, примушували робітника пристосовувати своє споживання до складу пайка, який, таким чином, «зв'язував» саму побудову бюджету. Найбільше натуральних виплат у 1923 році було у гірників та металістів – відповідно 37,3% та 19,9% і значно меншими були ці виплати у робітників легкої галузі – 7,5% [13, с. 149,151].

Крім цього, негативно впливали на формування бюджету виплати заробітної плати не в загальній валюті, а сурогатами – «бонами». У зв'язку з відсутністю оборотних коштів підприємства вимушені були здійснювати оплату праці «бонами»

на постійній основі. Так, на кінець 1923 року робітникам Донбасу виплачувалося майже 15% їх заробітку бонами [1, с. 25]. Суттєвий вплив на зменшення питомої ваги прибутків у бюджеті трудящих мали примусові відрахування із заробітної плати (на користь Червоної Армії, профспілок і таке інше). Значну роль відіграло зростання витрат на курсі за період між виплатою заробітної плати та її реалізацією в умовах обвального знецінення радзнаків.

Загальним вимірником для оцінки зрушень у харчуванні залишається по наш час калорійність їжі. Енергетична цінність їжі, яка складається із різних продуктів харчування, визначається кількістю трьох основних груп поживних речовин, які входять до її складу: білки, жири, вуглеводні. Щоб мати чітку і вірогідну інформацію про стан харчування робітників промисловості УСРР, порівняємо рівень їхнього споживання з фізіологічними нормами.

Вітчизняними дослідниками для розрахунків та аналізу калорійності та хімічного складу добового раціону взято таку кількість основних поживних речовин на 1-го дорослого їдця: 100 грамів білків, 60 грамів жирів та 510 грамів вуглеводнів, що разом дають 3055 кілокалорій [9, с. 39].

До жовтня 1922 року середня кількість теплової енергії, яку одержували від їжі робітники і службовці української промисловості, була недостатньою навіть для виконання помірної роботи, а тим більше важкої.

Особливо критична ситуація (лютий 1922 р.) спостерігалася щодо енергетичного рівня харчування у голодуючих сім'ях промислових робітників великих міст півдня України, а саме: найменше мали в добовому раціоні калорій робітники м. Херсона – 862 ккал, потім м. Миколаєва – 873 ккал., м. Запоріжжя – 918 ккал., м. Єлисаветграда – 947 ккал. при фізіологічній нормі – 3055 ккал. [18, арк. 4,13,19,30].

Показник калорійності особливо знизився в лютому 1922 року і становив 72,9% фізіологічного мінімуму у робітників, у службовців навіть менше – 71,4%. Цей час можна вважати апогеєм голоду після неврожаю 1921 року. Тільки на початку 1923 року енергетичний рівень добового харчування робітників досяг фізіологічного мінімуму, а до кінця року на 24,7% перевищив його. Харчування промислових робітників у 1920 – 1922 році по енергетичній цінності було значно меншим, ніж у довоєнний час (3341 ккал.). Найнижчий енергетичний рівень харчування трудящих республіки по відношенню до стандарту 1913 року був зафіксований у лютому 1922 року, коли він становив 66,7% [21, с. 98,99]. Тільки наприкінці 1923 року калорійність добового раціону досягла довоєнного рівня, а по деяких галузях виробництва навіть перевищила його.

Окремо треба розглянути жалюгідний якісний склад добового раціону харчування голодуючих робочих сімей уже згаданих великих міст півдня республіки. Так, робітники Херсона у лютому 1922 року щодобово вживали 34,4 г білків (фізіологічна норма – 100 г), жирів – 11,4 г (норма – 60 г), вуглеводнів – 149,7 г (норма – 510 г). У загальному добовому обсязі споживання хлібні продукти та картопля були майже єдиним джерелом енергії, бо м'ясні продукти становили 0,062 фунта, яйця були виключені, а жирів було лише 0,014 фунта на добу. Перелічена кількість продуктів давала 862 ккал. (фізіологічна норма – 3055 ккал.), що і призвело до вимирання населення цілих губерній від голоду в лютому 1922 р. [18, арк. 30].

Згубна політика «комуністичного штурму» призвела до трагедії голоду 1921–1922 рр. Про надлюдські умови виживання населення голодуючих міст та губерній України говорять документи ЦСУ республіки, яке проводило обстеження харчування міського населення у лютому 1922 року по всіх губерніях. У підсумках цього обстеження наведені жахливі факти про застосування у їжу сурогатів – заміників продуктів харчування, таких як полова, борошно із стеблин кукурудзи та її качанів, макуха, коріння рогози, шкура коней та корів і навіть глина [10, с. 22].

До 1923 року харчування трудящих республіки поступово ставало більш повноцінним та збалансованим саме за рахунок збільшення вживання високоякісних продуктів тваринного походження. Так, якщо в лютому 1920 року калорій тваринного походження в добовому раціоні трудящих було 174 ккал., то вже у листопаді 1923 року – 332 ккал. Щодо місячного раціону, то в 1920 році на одного їдця припадало

140,8 фунта продуктів рослинного і 8,82 фунта тваринного походження, а в 1923 році ці показники відповідно становили 150,3 та 21,6 фунта [14, с. 283, 284].

Таким чином, оцінюючи загальний стан місячного раціону харчування робітників, необхідно зазначити, що за 1921 – 1923 роки він відрізнявся одноманітним, в головному хлібно-овочевим складом. Незважаючи на значне збільшення в раціоні трудящих високоякісних продуктів тваринного походження, їх споживання усе ж таки було недостатнім.

Отже, проаналізувавши стан головних структурних елементів добробуту трудящих УСРР протягом 1921-1923 рр., можна зробити такі висновки:

1. Державні, партійні та профспілкові установи протягом досліджуваного періоду прагнули контролювати та впливати на процеси, пов'язані з матеріальним добробутом трудящих. З цією метою були створені спеціальні структури. Загалом регулююча роль держави була дієвою тільки в 1921- 1922 роках, коли оплата праці (в натуральній формі) здійснювалась у передбачених державою обсягах.

2. Наприкінці 1923 року відбулась остаточна денатуралізація оплати праці, а її виплати почали проводитись виключно в грошовій формі, що позитивно вплинуло на формування бюджету населення.

3. Номінальна та реальна заробітні плати працівників української промисловості протягом 1921–1923 рр. мали чітко виражену тенденцію до підвищення. Проте в останньому кварталі 1923 року відбулося гальмування темпів зросту заробітків, що було наслідком кризи збуту.

4. Протягом досліджуваного періоду заробітки працівників важкої промисловості, де була зайнята переважна більшість робітничого класу республіки, постійно відставали від заробітної плати робітників легкої галузі виробництва, і цю диспропорцію так і не вдалося ліквідувати.

5. Загальні тенденції до зростання цін на продукти харчування та фабрикати на початку 1920-х рр. спричинили значні негативні наслідки у сфері добробуту.

6. Енергетичний рівень харчування у 1921 - 1922 рр. у переважній більшості не забезпечував відновлення фізичних сил трудящих, а сприяв лише підтриманню життя.

Виходячи з вищевикладеного, можна переконливо стверджувати та констатувати – рівень життя міського населення підрадянської України протягом 1921–1923 рр. характеризувався переважно негативними тенденціями.

1. Буяновер М. Матеріальне положення донецьких робітників в 1923 - 1924 гг. / М. Буяновер // Статистика труда в Донбассе. – 1924. – №1. – С.14–34.

2. Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921–1925 гг. / Г. Диденко. – К.: Акад. наук УССР, 1962. – 374 с.

3. Динаміка народного господарства України (1921/1922, 1924/1925 гг.). – Х., 1926. – 150, 13 с.

4. Кабо Е. Бюджетный индекс (Исторический очерк) / Е. Кабо // Советская статистика за полвека (1917-1967 гг.). – М.: Наука, 1970. – 317с.

5. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1991. – 129 с.

6. Кряжев В. Г. Методы расчёта прожиточного минимума для определения уровня заработной платы в 1918–1926 гг. В. Г. Кряжев // Вопросы труда. – 1958. – Вып.1. – С.153-165.

7. Кульчицький С. В. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

8. Матюгин А. А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства / А.А. Матюгин. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 364 с.

9. Нифонтов В. П. Состояние питания городского населения с 1919 по 1923-1924 сельскохозяйственный год / В.П. Нифонтов // Состояние питания городского населения СССР в 1919–1924 гг. – Т.ХХХ. – 1926. – Вып.1. – С.27–54.

10. Статистический бюллетень №8 (16). – Х., 1921.

11. Статистический бюллетень №8 (40). – Х., 1923.

12. Стоимость жизни и её измерение / Редакция В.Рутгайзера и С.П.Шпилько. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 173 с.
13. Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 году. №58. Серия X. Статистика труда. – Т.1. – Вып.4. – X., 1925. – XXVIII, –178 с.
14. Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921–1928 гг. – X., 1928. . – 316 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Фонд №1. – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У). Протоколи комісії і підкомісії ЦК і ЦКК КП(б)У о зароботній платі. Справка, сведения Народного комиссариата рабоче-крестьянской инспекции УССР в ЦК КП(б)У о работе комиссии по заработной плате, состоянии заработной платы на Украине в 1923 г. и др. вопросам. (01.04.1924-23-12.1924). – Оп. 20. – Од.зб.1879. – Арк.64.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України). Фонд №340. Народний комісаріат продовольства УСРР (Наркомпрод). Сведения о рыночных ценах на сельскохозяйственные продукты и фабрикаты по губерниям УССР и переписка с учетно-статистическим отделом Наркомпрода УССР о рыночных ценах, наличии товаро-обменных ресурсов и установлении эквивалентов товарообмена (апрель-декабрь 1921 г.). – Оп. 2. – Од.зб.3307. – Арк.85.
17. ЦДАВО України. Фонд №582. – Центральне статистичне управління УСРР. Таблиця 2 – Зароботна плата робочих і служачих г. Харькова по професійним союзам і формам експлуатації підприємств за 1921 г. – Оп. 1. – Од.зб.105. – Арк.22.
18. ЦДАВО України. Фонд №582. Статистические сведения по обследованию питания городского населения по Запорожской губернии (1922 г.). – Оп. 1. – Од.зб.206. – Арк.30; Статистические сведения по обследованию питания городского населения г. Елисаветграда, Николаева, Херсона, Одесской губернии (1922 г.). – Оп. 1. – Од.зб.209. – Арк.38.
19. Шиян К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921-1925 гг.) / К.Шиян. – К.: Держполітвидав, 1959. – 304 с.
20. Юрьев Ю. Рабочее снабжение и заработная плата в условиях новой экономической политики / Ю.Юрьев // Народное хозяйство Украины. – 1922. – №4-6. – С.49–62.
21. Ямпольец П.В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ямпольец Павло Віталійович. – К., 2009. – 251 с.

Осуществлен анализ процессов, которые происходили в уровне жизни основных производительных слоев городского населения (рабочие и служащие) Украины на начальном этапе нэпа (1921–1923 гг.). Дана характеристика роли и значения партийно-государственных регуляторных мероприятий и выяснены их последствия для благосостояния трудящихся. Выявлены причины процессов, приведших к изменениям уровня жизни отдельных категорий работников различных отраслей промышленности республики на протяжении первых трех лет нэпа.

The process taking place in the living standards of the main industrial sections of urban population (factory and office workers) in Ukraine at the initial NEP stage (1921 – 1923) have been analysed. The role and importance of the party and state control actions have been found out; their consequences for the workers well-being have been defined. The reasons of the process caused to the changes in living standards of some workers categories from different industry branches of the republic during the first three NEP years have been revealed.

Key words: urban population, living standards, New Economic Policy, salary, nourishment, prices, budget.